

ΕΡΓΑΣΙΑ, ΧΡΟΝΟΣ, ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ: ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΑΞΙΩΝ ΚΑΙ ΝΕΟΛΑΙΙΣΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

Μιχάλης Ψημίτης

ΣΕ ΟΡΙΣΜΕΝΕΣ και ιστορικά φορτισμένες περιόδους η απελευθέρωση μιας κοινωνικής δυναμικής που διέπεται από τη βαθιά ομαδική αλληλεγγύη προσδιορίζει τη δράση συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων. Τέτοιες π.χ. είναι οι περιπτώσεις των πιο αλληλεγγυων μορφών δράσης στη σύγχρονη ιστορία της εργατικής τάξης, του φεμινιστικού κινήματος, του νεολαιίστικου κινήματος, του κινήματος των μαύρων κ.ά. Προφανώς η ιστορική φόρτιση που εμπιρεύουν τέτοιες περίοδοι δεν περιορίζεται στην έκφραση τέτοιων κοινωνικά οροθετημένων μορφών δράσης. Διαχέεται επίσης σε ένα φάσμα βαθύτερων διεργασιών σχετικών με ιδεολογικές μετατοπίσεις, πολιτισμικές επιρροές και αξιακές μεταβολές που αφορούν ευρύτερους (εθνικούς ή υπερεθνικούς) κοινωνικούς σχηματισμούς.

Στο πλαίσιο αυτής της εργασίας θα προσπαθήσω να αναλύσω, με αφορμή το νεολαιίστικο κίνημα, ορισμένες όψεις των μεταβολών που επιφέρουν τέτοιες συλλογικές κοινωνικές δυναμικές στα πεδία της ιδεολογίας, της κουλτούρας και των αξιών. Είναι σαφές ότι η διαδικασία αναπροσδιορισμού της ταυτότητας των υποκειμένων, που αποτυπώνεται στη δράση ενός κοινωνικού κινήματος, παραπέμπει όχι μόνο σε ανιερραρχήσεις παλαιότερων αξιών αλλά και σε νέες επεξεργασίες του περιεχομένου τους. Υπό την έννοια αυτή θα εξετασθεί η διαδικασία αναπροσδιορισμού της ταυτότητας των νέων στο πλαίσιο του νεολαιίστικου κινήματος κυρίως σε συνάρτηση με αξιακές μεταβολές που αφορούν τις πραγματικότητες της εργασίας, του χρόνου και της ομαδικής αλληλεγγύης.

Είναι δεδομένο ότι στην ιστορία του καπιταλισμού η εργασία προσέλαβε κεντρική σημασία για τη συγκρότηση της ταυτότητας των οικονομικών υποκειμένων¹. Κατά τον Weber, αν και μια θετική άποψη για την εργασία υπάρχει ήδη στον μεσαίωνα και στην ελληνιστική αρχαιότητα, με τη Μεταρρύθμιση η εκπλήρωση του καθήκοντος στα κοσμικά επαγγέλματα εκτιμάται ως το πιο υψηλό περιεχόμενο που θα μπορούσε να προσλάβει η ηθική δραστηριότητα του ανθρώπου. Αυτό συνέβαλε στο να προσδοθεί ένα θρησκευτικό περιεχόμενο στην καθημερινή εργασία όλων των οικονομικών υποκειμένων. Έτσι, διαπιστώνει ο Weber, ο σύγχρονος καπιταλισμός διαμέσου της ηγεμονίας που εγκαθιδρύει στην οικονομική ζωή διαμορφώνει

τόσο στον επιχειρηματία όσο και στον εργάτη τα ηθικά πρότυπα τα οποία του είναι απαραίτητα².

Η εξέλιξη της μορφής του μισθωτού εργάτη αντανακλά μέχρι ένα ορισμένο σημείο τόσο τις ανάγκες επιβίωσης και αναπαραγωγής του μέσω της εργασίας όσο και την ανάγκη ενδυνάμωσης των δεσμών με τους συναδέλφους του μέσω της εργασίας. Έτσι, σε ατομικό και σε συλλογικό επίπεδο, ο μισθωτός εργάτης και η τάξη που τον εκπροσωπεί διαμορφώνουν τις ταυτότητές τους με επίκεντρο την καπιταλιστική εργασία³. Υπό την έννοια ότι από αυτήν απορρέουν η πραγματολογική εκτίμηση μιας υπαρκτής κατάστασης και η αξιολογική εκτίμηση μιας μελλοντικής υπέρβασης αυτής της κατάστασης. Στην παράδοση της αριστεράς η δυνατότητα της κοινωνικής χειραφέτησης του εργάτη θεμελιώνεται ακριβώς στην κατάσταση του ως μισθωτού απαλλοτριωμένου εργαζόμενου. Η καπιταλιστική εργασία γίνεται βάση της υποκειμενικής και κοινωνικής ταυτότητας του βιομηχανικού εργάτη και αφετηρία των προσπαθειών του για την απελευθέρωση της ίδιας της εργασίας, δηλαδή για την υπέρβαση της αντικειμενοποίησης της εργασιακής διαδικασίας⁴ και την υπαγωγή των τεχνικών και οργανωτικών όρων του συστήματος παραγωγής στις ανάγκες της ανθρώπινης υποκειμενικότητας.

Υπό την έννοια αυτή η εργασία προμηθεύει με ταυτότητα τον εργάτη και συνιστά το εφελτήριο της συλλογικής προσπάθειας της εργατικής τάξης. Συνεπώς η ηθική της εργασίας στον εργάτη εκφράζει μια σύνθετη ταυτότητα, στο μέτρο που αντανακλά την αναγκαστική αποδοχή της εργασίας και ταυτόχρονα τη διάθεση να χρησιμοποιηθεί αυτή για τη συγκρότηση ενός συλλογικού ταξικού υποκειμένου με πολιτικό βάρος. Στο πλαίσιο αυτό ο εργάτης αποκτά τη συνείδηση ενός ευρύτερου κοινωνικού ρόλου, μια κεντρική θέση στη διαδικασία ανατροπής της καπιταλιστικής κοινωνίας.

Όμως η αξιακή επένδυση της σχέσης του εργάτη με την εργασία του (σχέση καταναγκαστική, επιβίωσης) δεν περιορίζεται στη συνείδηση ενός ευρύτερου ρόλου στη διαδικασία κοινωνικής χειραφέτησης. Μαζί με αυτήν και υπό μια έννοια πριν απ' αυτήν θα αποκτήσει τη συνείδηση τόσο της σημασίας του στην ανάπτυξη της βιομηχανίας και της οικονομίας όσο και της «πολιτισμικής» του ιδιαιτερό-

τητας, υπό την έννοια ότι στο πλαίσιο της εργασιακής διαδικασίας κατέχει μια αναγνωρισμένη, ειδική και πρακτική γνώση που τον καθιστά ισχυρό πόλο διαπραγματεύσεως στο σύστημα βιομηχανικών σχέσεων και αξιοσέβαστο αντίπαλο στα μάτια της εργοδοσίας.

Υπάρχουν λοιπόν τρεις μορφές αξιακής αυτοεπένδυσης του εργάτη που συνδέονται, αντιφατικά, με τη συνείδηση αντίστοιχων μορφών στέρησής του: (α) η επένδυση του ρόλου του στην ανάπτυξη σε αντίθεση με την αίσθηση ότι αυτή η ανάπτυξη είναι μια διαδικασία που ελέγχεται από άλλους (β) η επαγγελματική του επένδυση, η αξιολόγηση της κατοχής εκ μέρους του ενός ειδικού τύπου γνώσης δίπλα στη συνείδηση ότι η ευρύτερη κοινωνική και παραγωγική γνώση ελέγχεται από άλλους και (γ) η κοινωνική επένδυση του ρόλου του, η με βάση την εργασία συνείδηση της ταξικής αποστολής του σε σύγκρουση με τη συνείδηση ότι η εργασία είναι ο μισητός εξαναγκασμός των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Πρόκειται για τρεις πτυχές της εσωτερικής σύγκρουσης του παραδοσιακού εργάτη, τρία αλληλένδετα πεδία συγκρότησης της ταυτότητάς του που αποτελούν στιγμές συνύπαρξης αντιφατικών διαδικασιών συνείδησης⁵.

Στον εργάτη, λοιπόν, η θετική εσωτερική απεικόνιση της ταυτότητάς του δεν είναι το αποτέλεσμα ενός εσωτερικά αρραγούς συνειδησιακού οικοδομήματος, είναι μάλλον το προϊόν της εξισορρόπησης αντιφατικών διαδικασιών ταυτοποίησης. Η ίδια η ηθική της εργασίας συνιστά στη διάρκεια μιας ιστορικής περιόδου κεντρική αξία του εργάτη και του εργατικού κινήματος, μόνο στο μέτρο που μέσα σε καθεμία από αυτές τις διαδικασίες υπερισχύει στο επίπεδο της ταυτότητας κάθε φορά το αντίστοιχο θετικό σκέλος. Ή, τουλάχιστον, μόνο όταν το τελευταίο αντισταθμίζει αποτελεσματικά την πίεση που ασκεί το αντίστοιχο αρνητικό σκέλος. Με άλλα λόγια, όταν: (α) ο ρόλος του εργάτη στην παραγωγή του κοινωνικού πλούτου στη διάρκεια της ανάπτυξης θεωρείται πιο σημαντικός (ή, τουλάχιστον ότι δεν εκμηδενίζεται) από το γεγονός ότι αυτή η ανάπτυξη έχει ως αποτέλεσμα την εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης και τη δημιουργία του καπιταλιστικού κέρδους (β) ο ρόλος του εργάτη στον προσδιορισμό της εργασιακής διαδικασίας και των βιομηχανικών σχέσεων μέσω της επαγγελματικότητάς του προσλαμβάνεται ως σημαντικός παρά την τραγική συνείδηση ότι ο εργάτης αποτελεί ένα έμβιο εξάρτημα των μηχανών, στο μέτρο της αντικειμενοποίησης της εργασιακής διαδικασίας και (γ) ο κοινωνικός ρόλος του εργάτη –αποτέλεσμα της ταξικής του ιδιότητας, άρα της θέσης του στην παραγωγική διαδικασία– δεν εξουδετερώνεται από το γεγονός ότι τα ζωντανά υποκείμενα/φορείς αυτής της ταξικότητας έχουν αποδεχθεί την εργασία, πριν απ' όλα, ως μέσο επιβίωσης και αναπαραγωγής.

Ενώπιον αυτής της απεικόνισης της ταυτότητας του παραδοσιακού εργάτη, η κοινωνική μορφή του εξεγερμένου νέου, ειδικά από το τέλος της δεκαετίας του '60 μέχρι το τέλος της δεκαετίας του '70, έρχεται να αμφισβητήσει την εργασία, όχι τόσο ως συγκεκριμένη απασχόληση όσο ως χώρο συγκρότησης της ταυτότητας του ατόμου. Η ηθική της εργασίας θα τεθεί σε κρίση διότι τα θεμέλια αυτής της ηθικής («ανάπτυξη», «επαγγελματικότητα», «κοινωνικός ρόλος») έχουν προ πολλού τεθεί σε κρίση. Στο πλαίσιο μιας θεωρητικής συζήτησης που θα ανοίξει με αφορμή τα νέα κοινωνικά υποκείμενα, πολύ λίγοι και πολύ δύσκολα θα αρνηθούν ότι αυτά τα υποκείμενα έχουν κοινωνικούς προσδιορισμούς που συνδέονται με διαδικασίες οι οποίες οδηγούν τον βιομηχανικό εργάτη σε κρίση ταυτότητας. Το ζητούμενο είναι αν αυτή η νέα κοινωνική μορφή αντανακλά αναπόδραστα σε υποκειμενικό επίπεδο αντικειμενικές διαδικασίες που συντελούνται στο επίπεδο της δομής της παραγωγής ή, αντίστροφα, αν συνιστά το αποτέλεσμα μιας αληθινής υποκειμενικής μεταμόρφωσης του ανθρώπου που, αν και προσδιορίστηκε αντικειμενικά από τις νέες συνθήκες, ενέτεινε αποφασιστικά με τη στάση του τις διαδικασίες κρίσης της παραδοσιακής μορφής της κοινωνίας.

Στο πρόσωπο του «νέου-νέου» ο κοινωνικός στιγματισμός (έστω και προσαρμοσμένος στις σύγχρονες συνθήκες) που απορρέει από την κατηγορία του «τεμπέλη» ή του «αρτιμελούς ζητιάνου» δεν θα μπορούσε να επαναληφθεί επτά αιώνες μετά την αρχική του θέσπιση⁶. Τουλάχιστον όχι με σοβαρές πιθανότητες επιτυχίας. Κι αυτό διότι η «απόρριψη της εργασίας» εκ μέρους του νέου δεν είναι η συνολική απόρριψη της εργασίας, είναι (με την αρνητική έννοια) μια αφηρημένη απόρριψη της εργασίας ή (με τη θετική έννοια) η αναζήτηση ενός συγκεκριμένου τύπου εργασίας, δηλαδή η επιλογή ευκαιριακών, πρόσκαιρων και ασταθών εργασιών.

Στην ουσία ο νέος από την πραγματικότητα της εργασίας φαίνεται να αποδέχεται ό,τι συνιστά εξασφάλιση της δυνατότητας για επιβίωση και να απορρίπτει ό,τι εκφράζει μια βαθύτερη σχέση με αυτήν. Με άλλα λόγια, φαίνεται να αποδέχεται την εργαλειακή διάσταση της εργασίας και να απορρίπτει την ταυτότητα που προμηθεύει η εργασία. Αναπτύσσει μια εργαλειακή σχέση με την εργασία σύμφωνα με την οποία αυτή συνιστά απλώς ένα μέσο επιβίωσης. Η εργασία, υπό το πρίσμα αυτό, δεν ενσαρκώνει τον πυρήνα του κοινωνικού ρόλου του ατόμου και, συνεπώς, διαχωρίζεται έκδηλα από τις προσδοκίες, τις επιθυμίες και τις επιδιώξεις του. Η ιδέα της εργασίας ως χώρου ζωής όπου το άτομο και η ομάδα βρίσκουν την ταυτότητά τους ως προϋπόθεση της αλλαγής της κατάστασης τόσο του ανθρώπου όσο και της κοινωνίας, παύει να ελκύει. Όχι μόνο τον νέο που βρίσκει διεξοδό σε εργα-

σίες που δεν ανήκουν στον σκληρό πυρήνα της βιομηχανικής παραγωγής, στο φυσικό χώρο του εργοστασίου, αλλά και τον νέο βιομηχανικό εργάτη.

Στην πραγματικότητα ατομικές στρατηγικές «επανιδιοποίησης του χαμένου χρόνου» εφαρμόζονται σε όλα τα πεδία δραστηριότητας των νέων. Το εργοστάσιο δεν θα μπορούσε να αποτελέσει εξαίρεση σε αυτό το φαινόμενο. Όταν δεν είναι δυνατό να εξασφαλιστεί μια εργασία: (α) ικανή να ικανοποιεί την ανάγκη του νέου να παραμένει κύριος του καθημερινού χρόνου του (πρόσκαιρη, εποχική εργασία), ή (β) κατάλληλη, με τη λογική του μικρότερου κακού, να εξασφαλίσει μικρότερη απώλεια του χρόνου (η δημόσια απασχόληση με το συνεχές αλλά και μικρότερο ωράριο εργασίας), ή (γ) πρόσφορη για νέες μορφές επιχειρηματικότητας που καθιστούν (μακριά από παραγωγιστικά πρότυπα) την εργασία μέσο έκφρασης βαθιά υποκειμενικών και δημιουργικών αναγκών (η αυτοαπασχόληση, ιδίως σε συνεταιριστική βάση), τότε ο νέος θα «επιλέξει» την απασχόληση στο εργοστάσιο. Σε αυτή την περίπτωση εκείνο που θα διαφοροποιηθεί, συγκριτικά με τις προηγούμενες μορφές εργασίας, δεν είναι οι ανάγκες, οι επιθυμίες και οι προσδοκίες αλλά η συγκεκριμένη στρατηγική επανιδιοποίησης του χρόνου. Έτσι θα αναπτυχθούν τεχνικές επανιδιοποίησης όπως οι συχνές απουσίες, η κατάκτηση «ημι-εγκριμένων» διαλειμάτων από την εργασία και άτυπων χώρων για συζήτηση, κάπνισμα κτλ⁷, οι οποίες συνιστούν εκδηλώσεις μιας «λουφαδόρικης» εργατικής ανυπακοής. Και σε αυτή την περίπτωση, λοιπόν, ο χρόνος προσλαμβάνεται ως πεδίο στο οποίο σταθμίζεται μια νέα ταυτότητα⁸.

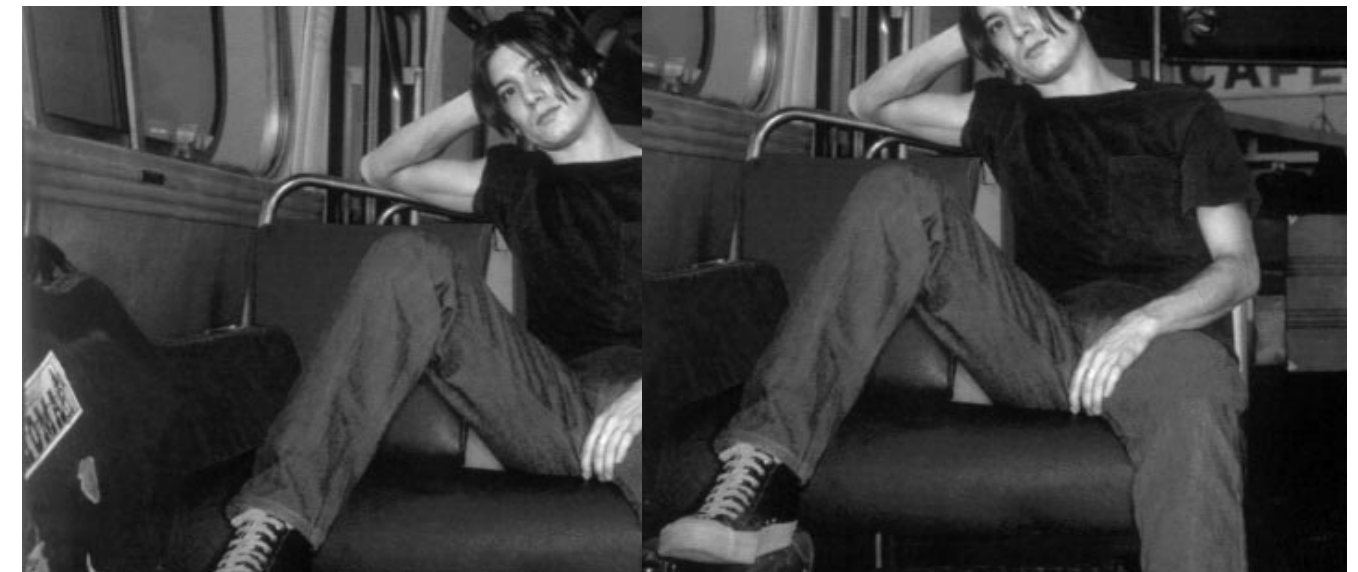
Η ταυτότητα αυτή δείχνει να διαμορφώνεται έξω και πριν από την εργασία. Τα πρότυπα συμπεριφοράς ο νέος τα ενσωματώνει σε μεγάλο βαθμό στη διάρκεια της σχολικής του εκπαίδευσης και στη διάρκεια της «εντρύφησης» του σε καταναλωτικές πρακτικές⁹. Ασφαλώς αν αναλογισθούμε ότι ο νέος σήμερα δαπανά πολύ μεγαλύτερο χρόνο για τη σχολική εκπαίδευση από παλαιότερα και ότι σήμερα γίνεται καταναλωτής πολύ πριν γίνει παραγωγός, τότε μπορούμε να καταλάβουμε τη σημασία των κανόνων που ενσωματώνει στη συμπεριφορά του πριν εισέλθει στην παραγωγή¹⁰. Με αυτή την έννοια, αν ο παραδοσιακός εργάτης στο εργοστάσιο αποκτά μια ταυτότητα και εσωτερικεύει κανόνες συμπεριφοράς που δεν διστάζει με υπερηφάνεια να εξαγάγει στην ευρύτερη κοινωνία, ο νέος εργάτης διαμορφώνει ήδη εκτός του εργοστασίου μια ταυτότητα ξένη προς τα εργατικά πρότυπα και που, όταν εισαχθεί στην εργοστασιακή πραγματικότητα, θα γίνει αφορμή εσωτερικών σε αυτή συγκρούσεων ανάμεσα σε δύο διαφορετικούς τύπους υποκειμενικότητας.

Συμπερασματικά λοιπόν όταν το νεολαϊστικό κίνημα εισβάλλει στο προσκήνιο έχουμε μια μορφή κρίσης της ερ-

γασίας και της ιδεολογίας της εργασίας που εκδηλώνεται με δύο τρόπους. Αφενός με την κρίση των τριών θεμελιών ταυτότητας του παραδοσιακού εργάτη. Δηλαδή την αποδυνάμωση της «υπαρξιακής» βεβαιότητας για τη συνάρτηση: ανάπτυξη/πρόοδος, την αποδυνάμωση της «πολιτισμικής» βεβαιότητας για τη συνάρτηση: επαγγελματική γνώση/καθήκοντα εργασίας¹¹ και την αποδυνάμωση της πολιτικής βεβαιότητας για τη συνάρτηση: ταξική θέση/κοινωνικός ρόλος. Αφετέρου με την κρίση που εισάγει ο νέος εργάτης στο χώρο εργασίας αλλά και ο νέος γενικότερα, με την αντίληψη της σχέσης εργασίας και ζωής που εισάγει στην ευρύτερη κοινωνία. Η νέα αντίληψη αυτής της σχέσης οδηγεί σε συμπεριφορές που ορίζονται ως «νομαδικές», εφόσον είναι κινητικές στο χώρο και διαχέονται σε πληθώρα μη συνθέσιμων πρακτικών επιβιώσης¹². Μέσα και έξω από το εργοστάσιο οι συμπεριφορές και οι στάσεις έναντι της εργασίας αλλάζουν. Πέρα από το γεγονός της προεργασιακής και εξεργασιακής κοινωνικοποίησης των νέων υποκειμένων που επισημάνθηκε προηγουμένως (σχολική εκπαίδευση και καταναλωτικά πρότυπα), καθοριστικές σε αυτή την αλλαγή είναι και ορισμένες μεταβολές που αφορούν την καθεαυτό τεχνική και οργανωτική όψη της εργασίας.

Ήδη στα μέσα της δεκαετίας του '50 άρχισε να διαπιστώνεται στην Ευρώπη μια αναντίστροφη διαδικασία μεταμόρφωσης της εργασίας. Σύμφωνα με αυτήν, η τεχνική και επαγγελματική βάση της βιομηχανικής παραγωγής προσαρμόζεται στα δεδομένα της αυτοματοποίησης. Με συνέπειες τη θέσμιση της γραμμής παραγωγής, την εξάλειψη της επαγγελματικής αυτονομίας του ειδικευμένου εργάτη, την έκλειψη του παραδοσιακού εξειδικευμένου τεχνίτη και τη μείωση του αριθμού των χειρωνακτικών εκτελεστικών καθηκόντων. Παρατηρείται δηλαδή η «αφομοίωση της επαγγελματικής κατάστασης μέσα σε μια κοινωνική κατάσταση: δίκτυα επικοινωνίας, κεντρικός καθορισμός των κινήσεων, των ρυθμών εργασίας κτλ»¹³. Έτσι, η επαγγελματική υποβάθμιση του εργάτη συμπαρομαρτεί απαραίτητα την αυτοματοποίηση και το τεχνικο-επιστημονικό περιβάλλον εργασίας. Ο εργάτης στερείται κάθε λειτουργίας ελέγχου της εργασιακής διαδικασίας, εξαφανίζεται ο αυθορμητισμός στην εκτέλεση των καθηκόντων του, ενώ η σύλληψη της ευθύνης στην εργασία διαχωρίζεται από τη δυνατότητα πρωτοβουλίας και αυτονομίας και περιορίζεται στη σωστή εκτέλεση λεπτομερών οδηγιών¹⁴. Εκείνο που ενδιαφέρει στις μορφές απασχόλησης που προκύπτουν από αυτή την κατάσταση δεν είναι πλέον η άσκηση μιας ειδικής επαγγελματικής δεξιοτήτας γεμάτης από εμπειρία ή η εφαρμογή κάποιων πρακτικών γνώσεων, αλλά η ικανότητα στοιχειωδών αντιδράσεων απέναντι σε απρόβλεπτες καταστάσεις¹⁵. Με αυτές τις μεταβολές έχουμε μια παρακμή με αύξουσα ταχύτητα των βιομηχανι-

κών εξειδικευμένων επαγγελματιών, του παραδοσιακού τεχνίτη στη βιομηχανική παραγωγή, του οποίου η σημασία διατηρείται μόνο στα καθήκοντα συντήρησης και όχι πλέον σε ολόκληρο το φάσμα της σχέσης του με το κατεργάσιμο υλικό, σε κάθε στιγμή της παραγωγικής διαδικασίας. Με βάση αυτές τις μεταβολές έχουμε μια διπλή υποβάθμιση της μισθωτής εργασίας, ποσοτική και ποιοτική, δυνάμει της οποίας ουσιαστικό μέρος της ικανοποίησης του ατόμου μεταφέρεται εκτός της εργασίας. Επ' αυτού παρατηρούσε ο G. Friedmann τη δεκαετία του '50: «οι καθαρά εκτελεστικές εργασίες, που συγκροτούσαν τα κλασικά επαγγέλματα, εξαφανίζονται βιαίως από την πορεία του αυτοματισμού. Οι εργατικές ομάδες φαίνονται να χά-

νουν, μαζί με το εξειδικευμένο χειρωνακτικό επάγγελμα, ένα μεγάλο μέρος της υπερηφάνειας και του κύρους που αυτό ακτινοβολούσε στο περιβάλλον τους. Η μείωση της εργάσιμης εβδομάδας περιορίζει ήδη σήμερα και θα περιορίζει όλο και περισσότερο αύριο την ποσοτική σημασία της εργασίας στο σύνολο της ύπαρξης, παρά την αύξηση της μακροβιότητας. Το κέντρο βάρους της ανθρώπινης ζωής μεταφέρεται προς τη μη εργασία αντίθετα με ό,τι συνέβη μέχρι σήμερα. Με αυτό τον τρόπο ό,τι εργασία χάνει σε ποσοτική σημασία δεν το ξανακερδίζει τουλάχιστον προς το παρόν σε ποιοτική σημασία. Η διχοτομική οργάνωση της παραγωγής και της διοίκησης διατηρεί τον μισθωτό, είτε εργάτη είτε υπάλληλο, είτε εργαζόμενο 50 είτε 35 ώρες την εβδομάδα, σε μια κατάσταση αλλοτρίωσης και αυστηρής πειθάρχησης. Αυτή αγνοεί τις ανάγκες του (ακόμη και τις στοιχειώδεις) για πρωτοβουλία και ανεξαρτησία και μειώνει τις δυνατότητές του να βρει κάποια ικανοποίηση στην εργασία του. Αυτή η κατάσταση, που εκδηλώνεται σε πολλούς εργάτες με εκείνη την ψυχική διάθεση που αποκαλείται «θλίψη» και που συνοδεύεται, σε συλλογικό επίπεδο, από τη μείωση της

εμπιστοσύνης στο μέλλον τους ως κοινωνικής ομάδας, συμπληρώνεται από την αύξουσα σημασία που προσλαμβάνει ο ελεύθερος χρόνος, από την αύξηση του ειδικού βάρους της ζωής εκτός της εργασίας»¹⁶. Αυτή η μορφή της εργατικής απροσδιοριστίας, που εκφράζεται εμπειρικά στην αδυναμία πρόβλεψης των κοινωνικών συμπεριφορών του εργάτη με βάση μια κεντρική και ενοποιητική κοινωνική του κατάσταση, συνιστά μια αληθινή «αποσύνθεση της ταξικής του κατάστασης». Με την έννοια της εισδοχής του εργάτη σε μια μαζική κουλτούρα όπου αναπτύσσονται όχι απλώς καταναλωτικές τάσεις, αλλά διαφορετικά και αντιφατικά πλαίσια αναφοράς (καταναλωτών και παραγωγών) που πλέον δεν αντιστοι-

χούν μεταξύ τους. Σε αυτή τη βάση «ο εργάτης τείνει να ανήκει όχι μόνο σε κοινωνικές ομάδες όλο και πιο διαχωρισμένες οι μεν από τις δε -π.χ. ομάδα εργασίας και συνδικατική ομάδα- αλλά κυρίως σε πλαίσια αναφοράς όλο και πιο ανεξάρτητα τα μεν από τα δε (...) Τα κοινωνικά πεδία δράσης του συμπίπτουν όλο και λιγότερο μεταξύ τους και συνεπώς η αναπαράστασή του για την κοινωνία είναι όλο και λιγότερο ενοποιημένη»^{17, 18}.

Αν όμως η τεχνική πρόοδος και η αυτοματοποίηση ως παράγοντες αναδιάρθρωσης των τεχνικών και επαγγελματικών όψεων της εργασίας, αντί να ανασυνθέσουν την εργασία όπως πολλοί ανέμεναν, επέφεραν τον κερματισμό της¹⁹, ταυτοχρόνως συνδέθηκαν και με μια σειρά άλλες διαδικασίες των οποίων τα αποτελέσματα γίνονται αισθητά σε ολόκληρο το κοινωνικό φάσμα. Είναι στο πλαίσιο αυτών των διαδικασιών που θα εξετασθεί συχνά ο ρόλος των κοινωνικών κινήσεων και ειδικά του νεολαϊστικού κινήματος. Πράγματι, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο τα κοινωνικά κινήματα θα συνδεθούν με τις κοινωνικές αναστατώσεις της περιόδου από τα μέσα της δεκαετίας του '60 μέχρι και το τέλος της επόμενης δεκαετίας. Με τον «ένα τρόπο», δη-

λαδή, τα κοινωνικά κινήματα θα θεωρηθούν μηχανιστικά αποτελέσματα αυτών των διαδικασιών με τον «άλλο τρόπο», πάλι, χωρίς να απορριφθεί η πραγματικότητα αυτών των διαδικασιών θα περιορισθεί (καμιά φορά υπέρμετρα) η σημασία τους και μάλιστα μεγάλο μέρος των κοινωνικά ανατρεπτικών αποτελεσμάτων τους θα αποδοθεί στην προωθητική δύναμη που ενέπνευσαν τα ίδια τα συλλογικά κινήματα στους αγώνες ευρύτερων κοινωνικών ομάδων, συμπεριλαμβανομένων και των εργατών. Ας δούμε πιο αναλυτικά τα στοιχεία αυτών των προβληματικών.

Σύμφωνα με τη νεοεργατιστική αντίληψη αυτές οι διαδικασίες είναι η καπιταλιστική αναδιάρθρωση και ο νέος καταμερισμός της εργασίας, που αλλάζουν τη δομή της υστεροκαπιταλιστικής οικονομίας και επιβάλλουν τη ριζική μετατροπή της σύνθεσης της εργατικής τάξης, τοποθετημένης όχι πλέον αποκλειστικά μέσα στο εργοστάσιο αλλά στο σύνολο της κοινωνίας. Μέσα της αναδιάρθρωσης και του καταμερισμού είναι η αυτοματοποίηση της άμεσης εργασίας και η «τριτογενεοποίηση» της εργασίας γενικώς. «Τριτογενεοποίηση» δεν σημαίνει απλώς τεράστια εξάπλωση των υπηρεσιών, σημαίνει κυρίως υπαγωγή της διαδικασίας κοινωνικής αναπαραγωγής στη διαδικασία της άμεσης παραγωγής. Σημαίνει, με άλλα λόγια, ότι η προϊούσα ενσωμάτωση των υπηρεσιών της τεχνολογίας, της επιστήμης και της εκπαίδευσης στις ανάγκες της άμεσης παραγωγής καθώς και η επέκταση των υπηρεσιών που συνδέονται με έναν κοινωνικό προσδιορισμό του εργατικού εισοδήματος («κοινωνικός μισθός») προϋποθέτουν την υπαγωγή των τριτογενών τομέων που ρυθμίζουν αυτές τις υπηρεσίες στη λογική της άμεσης παραγωγής ή, από άλλη οπτική γωνία, την εξάπλωση της κοινωνικής παραγωγικής εργασίας στο σύνολο της κοινωνίας. Έτσι η καπιταλιστική δομή οικειοποιείται και καθορίζει κοινωνικές σχέσεις που βρίσκονται έξω από τον άμεσα παραγωγικό χώρο, με άλλα λόγια πραγματοποιεί μια εσωτερική «αποικιοποίηση» κοινωνικών χώρων που μέχρι πρότινος διατηρούσαν ένα περιθώριο αυτονομίας απέναντι στην καπιταλιστική λογική αξιοποίησης.

Με αυτό τον τρόπο στο υποκειμενικό επίπεδο «η εργοστασιακή σχέση, η εργατική σχέση, γίνεται αισθητή, βιώνεται, δρα στο χώρο της κοινωνικότητας»²⁰. Όμως, σύμφωνα με τους ιταλούς εκπροσώπους του νεοεργατισμού, η καπιταλιστική αναδιάρθρωση που στηρίζεται στην αυτοματοποίηση και στην τριτογενεοποίηση οδηγεί, μέσα από μια διαδικασία σύνθεσης και ανασύνθεσης της εργατικής τάξης, σε ένα νέο τύπο εργατικής υποκειμενικότητας. Αυτός ο τύπος μπορεί να αναπαρασταθεί με τον όρο «κοινωνικός εργάτης», που αντιπροσωπεύει στη δεκαετία του '70 την κοινωνική μετεξέλιξη του ημειδικευμένου εργάτη, του «εργάτη μάζα» της δεκαετίας του '60. Ο εργάτης μάζα αντιπροσωπεύει σε χρονική σειρά τη συνέχεια

του ειδικευμένου εργάτη και, με αυτή την έννοια, την κοινωνική μορφή του εργάτη που αντιστοιχεί σε μια ιστορική μεταλλαγή της φύσης της εργασίας, σύμφωνα με την οποία στη διάρκεια της η καπιταλιστική ανάπτυξη καταστρέφει διαρκώς τον εξειδικευμένο εργάτη υποβιβάζοντάς τον σε αφηρημένη εργασία.

Εντούτοις αντιπροσωπεύει μια μεταβατική κοινωνική μορφή στην κατάρρευση της ισορροπημένης σχέσης προσόν/εργασία, είναι δηλαδή η αρχική βίαιη προεικόνιση του ολοκληρωτικά κοινωνικοποιημένου εργάτη, του κοινωνικού εργάτη²¹. Ο τελευταίος αντανάκλα μια διπλής υπόστασης πραγματικότητα. Κατ' αρχάς, ως σύγχρονη κοινωνική μορφή της εργασίας οφείλει την ύπαρξή του στην καπιταλιστική απόπειρα μείωσης τόσο του υλικού βάρους του εργάτη μάζα (μέσα από την αυτοματοποίηση, τριτογενεοποίηση, αποκέντρωση της παραγωγής, μεταφορά στον Τρίτο Κόσμο των τελικών φάσεων του κύκλου παραγωγής κτλ.)²² όσο και της συναφούς ηγεμονικής του θέσης στην παραγωγή. Κατά δεύτερο λόγο, ωστόσο, αναπαράγει και μεταφέρει –με διευρυμένο τρόπο και νέες μορφές δράσης– στο σύνολο της κοινωνίας την παλαιά ηγεμονία που κατείχε ο εργάτης μάζα στην παραγωγή.

Θεωρείται, με αυτή τη λογική, ότι η καπιταλιστική απόπειρα να μετατραπεί η κοινωνία στο σύνολό της σε χώρο αξιοποίησης του κεφαλαίου οδήγησε εν τέλει στην κοινωνική επέκταση της παραγωγικής εργασίας, σε έναν προσδιορισμό της εργασίας που έφθασε να περικλείει το σύνολο της κοινωνίας. Άρα σε μια εργατική ανασύνθεση που κατέστησε τον κοινωνικό εργάτη ηγεμονική, πρωτοποριακή, μορφή της εργασίας γενικότερα. Ο κοινωνικός εργάτης όντας η ποσοτική επέκταση της κοινωνικοποιημένης παραγωγικής εργασίας είναι, συγχρόνως, η ανώτερη ποιοτική συμπύκνωση της αφηρημένης εργασίας. Ως τέτοια, συνακόλουθα, διαθέτει τόσο τα χαρακτηριστικά μιας ουσιαστικής κοινωνικής κινητικότητας όσο και τα χαρακτηριστικά μιας αγωνιστικής και επιθετικής στάσης²³. Τα κοινωνικά κινήματα σε αυτό το πλαίσιο αντιπροσωπεύουν εξεγερμένα τμήματα της κοινωνίας, τομείς εκδήλωσης μιας δομικής και κοινωνικής αναστάτωσης που, εν κατακλείδι, προτείνει μια νέα εργατική κεντρικότητα, δηλαδή τη διαδικασία εργατικής ανασύνδεσης με ταυτόχρονη ανάδειξη της ηγεμονικής φυσιογνωμίας του κοινωνικού εργάτη. Ακόμη και τα διαφορετικά πρότυπα ζωής, με τις νέες αντιλήψεις για τη σχέση εργασίας και ζωής, χρόνου και ζωής, εργασιακού και εξωεργασιακού χρόνου που προωθούν αυτά τα κινήματα, πρέπει να θεωρηθούν με στενό τρόπο ως τα υποκειμενικά αποτελέσματα της διαδικασίας κοινωνικοποίησης της εργατικής δύναμης.

Η σημασία αυτής της θεωρίας για τον προσδιορισμό των κοινωνικών κινήματων μπορεί να εκτιμηθεί σωστά μέσα

από ένα κριτικό σχήμα απόδοσής της, σύμφωνα με το οποίο η διαδικασία των αιτιακών αλυσώσεων στον προσδιορισμό του κοινωνικού και πολιτικού χαρακτήρα των κινήματων είναι η παρακάτω. Η καπιταλιστική αναδιάρθρωση, ως επιθετική απάντηση του κεφαλαίου στον κίνδυνο που αντιπροσωπεύει για τη διευρυμένη αναπαραγωγή του ο εργάτης μάζα, συνίσταται στην αποκέντρωση της παραγωγής, στην αυτοματοποίηση, στην τριτογενεοποίηση. Έτσι η κοινωνία μετατρέπεται σε «διάχυτο εργοστάσιο», υπό την έννοια ενός εργατικού προσδιορισμού, μιας παραγωγικής κατάκτησης των μορφών εργασίας και των εργασιακών συμπεριφορών που παλαιότερα ορίζονταν ως «περιθωριακές» ή αναπαραγωγικές. Τελικά

η κατάκτηση αυτή, σύμφωνα με τον νεοεργατισμό, οδηγεί στη διαμόρφωση εναλλακτικών συμπεριφορών στους κοινωνικούς αγώνες (γυναίκες και νέοι, κυρίως) που επιβεβαιώνονται ως εργατικές²⁴. Έτσι η μετάβαση από τον ημειδικευμένο εργάτη μάζα στον αφηρημένο κοινωνικό εργάτη συντελείται στην πορεία μιας διαδικασίας που εμπεριέχει τόσο τα δομικά αποτελέσματα μιας υποκειμενικής επιλογής (δηλαδή της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης) όσο και τις υποκειμενικές διαδικασίες συλλογικής ταύτισης των συμφερόντων και εναλλακτικής κοινωνικής δράσης που αναπτύσσονται αυθόρμητα²⁵ στη βάση αυτών των δομικών αποτελεσμάτων.

Με άλλους όρους, για να διατηρήσουμε ένα ερμηνευτικό σχήμα τριών όψεων εκδήλωσης της κρίσης ταυτότητας που χρησιμοποιήσαμε αλλού²⁶, έχουμε σύμφωνα με τον νεοεργατισμό την εξής γραμμική συνάρτηση. Η επίδραση των υποκειμενικών όψεων της κρίσης (αυτοματοποίηση, τριτογενεοποίηση, αποκέντρωση, κερματισμός, αποσύνθεση), βιώνεται δραματικά στο επίπεδο των αρνητικών υποκειμενικών όψεων (ψυχολογικές-πολιτικές επιπτώσεις από τον κερματισμό της εργασίας και την απο-

σύνθεση της εργατικής τάξης: γκετοποίηση, διαχωρισμός, απομόνωση)²⁷. Μέσα από την αυθόρμητη δράση τους οι μάζες υπερνικούν αυτόν τον αρνητικό χαρακτήρα των επιπτώσεων και προσδιορίζουν με θετικό τρόπο τις υποκειμενικές όψεις της κρίσης. Δημιουργούν δηλαδή τις συνθήκες ενός θετικού προσδιορισμού της ταυτότητας (ψυχολογικές-πολιτικές επιπτώσεις από την ανασύνθεση της εργατικής τάξης με βάση την ηγεμονική θέση του κοινωνικού εργάτη: μαχητικότητα, σαμποτάζ της παραγωγής, «επαναστατικοποίηση» του τριτογενούς τομέα).

Προφανώς η αλύσωση των υποκειμενικών και των υποκειμενικών όψεων είναι γραμμική, μηχανιστική, σχεδόν «αναπόφευκτη». Έτσι τα κοινωνικά κινήματα, στο μέτρο

που έχουν κάποιο ρόλο στο τρίτο σκέλος της αλύσωσης, τον οφείλουν σε αυτή την αυθόρμητη και μηχανιστική μεταφορά στο υποκειμενικό επίπεδο επαναστατικών συμπεριφορών που αφομοιώνουν «φυσιολογικά» ως οργανικά πλέον τμήματα του ευρύτερου εργατικού κινήματος. Με αυτή τη λογική η αυτονομία των κοινωνικών κινήματων, αν δεν εξαφανίζεται εντελώς, μειώνεται τόσο που μπορεί ακόμη και να υποστηρίζεται ότι π.χ. το φεμινιστικό κίνημα είναι ένας τομέας του προλεταριάτου στη σφαίρα της αναπαραγωγής²⁸.

Όπως και στην περίπτωση της πολιτικής διαμάχης γύρω από τα κοινωνικά κινήματα²⁹, έτσι και στην περίπτωση της θεωρητικής σύγκρουσης γύρω από το κοινωνικό περιεχόμενο αυτών των κινήματων ο αντίλογος θα επιμένει στη σημασία της προθετικής δράσης και της ενεργούς επεξεργασίας των μορφών δράσης τους. Στο πλαίσιο αυτό, αν και συχνά δεν απορρίπτεται η ανάγκη προσέγγισης της «κινηματικής» λογικής με την εργατική μορφή δράσης, απορρίπτεται εντούτοις η προσπάθεια των νεοεργατιστών (ακριβώς όπως και της επίσημης αριστεράς) να ταυτιστεί μια κοινωνικά διαφοροποιημένη και πολιτισμικά

πολύπλοκη πραγματικότητα με την εργατική κατάσταση και να υποστηριχθεί ότι οι κοινωνικές μορφές του νέου, της γυναίκας κ.ά. αποτελούν απλώς νέους κοινωνικούς προσδιορισμούς της εργατικής μορφής. Ότι η εργατική κεντρικότητα, που κατέρρευσε στην πορεία της καπιταλιστικής ανάπτυξης, επιστρέφει «από την πίσω πόρτα», διαμέσου της αυθαιρέτης ταύτισης των νέων υποκειμενικότητας με τη διευρυμένη κοινωνική μορφή του εργάτη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Από την άποψη ότι αποτέλεσε μια νομοποιητική βάση του κοινωνικού στιγματισμού η εργασία προσέλαβε σημασία πολύ πριν τον καπιταλισμό. Αν δεχθούμε την άποψη του J. Le Goff, μία από τις ηθικές έννοιες γύρω από τις οποίες «οργανώθηκε» κατά τον μεσαίωνα ο φόβος έναντι των επικίνδυνων και των περιθωριακών ατόμων ή ομάδων είναι και η έννοια της εργασίας. Ο Le Goff σημειώνει ότι η εργασία: «[...] αφού περιφρονήθηκε σαν συνέπεια του προπατορικού αμαρτήματος αποκαταστάθηκε και γίνεται μια από τις αξίες της κοινωνίας που ρίχνεται στην οικονομική ανάπτυξη και από τον 13ο αιώνα οι εκφράσεις τεμπέλης και αριμελής ζητιάνος γίνονται προσβλητικές ετικέτες που κολλούν σε ορισμένους περιθωριακούς» [J. Le Goff, «Οι περιθωριακοί στη μεσαιωνική Δύση», στο B. Vincent (επιμ.), *Οι περιθωριακοί και οι αποκλεισμένοι στην ιστορία*, εκδ. Ροές, Αθήνα, 1994, σ. 28].
2. Πρβλ. M. Weber, *L'etica protestante e lo spirito del capitalismo*, εκδ. Sansoni, Firenze, 1977, σ. 99-116 & 143-145.
3. «Μια παράξενη τρέλα κατέχει την εργατική τάξη των εθνών όπου βασιλεύει ο καπιταλιστικός πολιτισμός. Η τρέλα αυτή φέρνει μαζί της δυστυχίες, ατομικές και κοινωνικές, που δύο αιώνες τώρα βασανίζουν την άμοιρη ανθρωπότητα. Αυτή η τρέλα είναι η αγάπη για τη δουλειά, το θανατηφόρο πάθος για τη δουλειά, που φτάνει ως την εξάντληση των ζωτικών δυνάμεων του ανθρώπου και των απογόνων του. Αντί ν' αντιδράσουν σ' αυτό τον διανοητικό παραλογισμό, οι παπάδες, οι οικονομολόγοι, οι ηθικολόγοι, έχουν καθαγιάσει την εργασία» [Π. Λαφάργκ, *Το δικαίωμα στην τεμπελιά*, εκδ. Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα, 1981, σ. 15]. Με αυτά τα λόγια το 1880, ήδη από την πρώτη παράγραφο της πασίγνωστης εργασίας του, ο Paul Lafargue καθιστά σαφή τη θέση του για την ηθική της εργασίας στον καπιταλισμό.
4. Η «αντικειμενοποίηση της εργασιακής διαδικασίας» ή «αποϋποκειμενοποίηση της εργασίας», ως υπαγωγή του εργαζόμενου στην αντικειμενική δομή του συστήματος παραγωγής, είναι από τους όρους προσδιοριστίας της εργασίας που χρειάζεται η καπιταλιστική κοινωνία για να εγκαθιδρυθεί ως σύστημα αδιαφορίας απέναντι στην υπαρξιακή κατάσταση των ζωντανών υποκειμένων. Για το ζήτημα αυτό βλ. Φ. Βιόλα, *Η κοινωνία της αφάιρησης. Το σύστημα της αδιαφορίας και της αποξένωσης στην καθημερινή ζωή*, εκδ. Στάχυ, Αθήνα, 1993, σ. 106-121.
5. Πρβλ. R. Rossanda, «Note per una discussione sulla soggettività», *Il Manifesto, Lavoro. Liberare il lavoro o liberarsi del lavoro?*, Πρακτικά Συνεδρίου, 31 Οκτωβρίου - 2 Νοεμβρίου 1980, σ. 54-55.
6. Βλ. σημείωση 1.
7. Για τα προβλήματα μιας νεολαιίστικης ταυτότητας που σταθμίζεται με βάση όχι την εργασία αλλά τον χρόνο και την επιθυμία επανδιοποίησης του χρόνου μέσω των επιλογών εργασίας, βλ. L. Altieri, «Tempo, lavoro, nuove soggettività», στο L. Altieri κ.ά., *Nuove forme del potere. Stato, scienza, soggetti sociali*, εκδ. Angeli, Milano, 1982, σ. 149-162. Επίσης, του ιδίου, «Il lavoro e il

tempo», στο L. Altieri κ.ά., *Tempo di vivere. Nuove identità e paradigma giovanile dopo il 1977*, εκδ. Angeli, Milano, 1983, σ. 69-123.

8. Είναι αυτονόητο ότι τόσο οι νέες όσο και οι παλαιές ταυτότητες σταθμίζονται *μέσα στον χρόνο*. Από την άποψη αυτή δεν διαφέρουν μεταξύ τους. Εκείνο όμως που διαφοροποιεί τις μεν από τις δε είναι *μια διαφορετική διάσταση του κοινωνικού χρόνου* που καταλαμβάνουν. Ο όρος «κοινωνικός χρόνος» αποδίδει αυτό που ο G. Gurvitch ορίζει ως χρόνο σύγκλισης και απόκλισης των κινήσεων των (μακρο-ή μικρο-) κοινωνικών φαινομένων είτε αυτά εκφράζονται στην κοινωνική δομή είτε όχι [πρβλ. G. Gurvitch, «Varieties of social-time», στο J. Hassard (επιμ.), *The sociology of time*, εκδ. Macmillan, London 1990, σ. 67]. Έτσι ο κοινωνικός χρόνος συνιστά τη μορφή -ή, θα μπορούσαμε να πούμε από οντολογική άποψη, την πυκνότητα- του χρόνου που προσιδιάζει κάθε φορά σε μία συγκεκριμένη κατηγορία κοινωνικών φαινομένων (τύπος κοινωνικής ομάδας, μορφή συλλογικής δράσης, επίπεδο κοινωνικών προσδοκιών και αξιών, μορφή της κοινωνίας.

Αυτή η μορφή του χρόνου αντανακλάται (σε ό,τι αφορά αυτό που αποκαλέσαμε «πυκνότητα») στις κοινωνικά ορίσιμες σχέσεις: (α) παρελθόν/παρόν/μέλλον, (β) συνέχεια/ασυνέχεια και (γ) ποιοτικά/ποσοτικά στοιχεία του χρόνου. Υπό το πρίσμα αυτό τα προκύπτοντα είδη του κοινωνικού χρόνου συνθέτουν στο σύνολό τους ένα σχήμα ποιοτικής κατάταξης του χρόνου που κάθε φορά αντιστοιχεί στα διαφορετικά επίπεδα βάθους της κοινωνικής πραγματικότητας. Σε ό,τι μας ενδιαφέρει άμεσα εδώ από τα είδη του χρόνου που απαριθμεί ο Gurvitch [βλ. στο ίδιο σ. 70-73], εκείνα που φαίνονται να ανταποκρίνονται περισσότερο στο φαινόμενο του νεολαιίστικου κινήματος αλλά και στον τύπο του αντίστοιχου κοινωνικού σχηματισμού είναι ο «χρόνος που προηγείται ο εαυτού του» [«time in advance of itself»] και ο «εκρηκτικός χρόνος» («explosive-time») [σ. 72-73].

9. Αν η πρόσβαση σε μια κουλτούρα της μαζικής κατανάλωσης και της «ολβιότητας» είναι ένα φαινόμενο σχετικά σύγχρονο για τους νέους, δεν είναι σύγχρονη η πρόσβαση των ενηλίκων σε αυτή την κουλτούρα, ειδικά στις οικονομικά ανεπτυγμένες κοινωνίες. Ήδη πριν από μισό αιώνα περίπου ο C. W. Mills διαπίστωνε ότι στο μέτρο που η αεργία (μαζική κατανάλωση) έγινε ευρέως εφικτή στην πλειοψηφία του πληθυσμού των πόλεων, η ηθική της εργασίας στην αμερικανική κοινωνία αντικαταστάθηκε από την ηθική της αεργίας. Και, επιπλέον, ότι η ίδια η σφαίρα της εργασίας κρίνεται με βάση τις αξίες της αεργίας. Αυτό που απομένει, σύμφωνα με τον Mills, στην εργασία είναι ο ρόλος της ως μη ικανοποιητικού μέσου για την επίτευξη στόχων που βρίσκονται στη σφαίρα της αεργίας [πρβλ. C. W. Mills, *Οι χαρτογιακάδες. Η νέα μεσαία αμερικανική τάξη*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα, 1970, σ. 357-362].

10. Πρβλ. L. Altieri, «Tempo, lavoro, nuove soggettività» *ό.π.*, σ. 155.

11. Σε ό,τι αφορά τη σχέση αυτή διαπιστώνεται από πολλές πλευρές ότι η σύγχρονη οργάνωση εργασίας βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση με το σύστημα απόκτησης επαγγελματικών γνώσεων. Σχεδόν όλες οι συνιστώσες της αριστεράς συγκλίνουν σε αυτή την άποψη. Βλ. χαρακτηριστικά: RAF - Gruppo Baader-Meinhof-Horst Mahler, *Formare l'Armata Rossa. I «Turamaros» d'Europa?*, εκδ. Bertani, Verona, 1972, σ. 136-137. Επίσης, B. Beccalli, «Transformazioni della classe operaia in alcune analisi sociologiche», *Quaderni Rossi*, 5, Απρίλιος 1965, σ. 154. Καθώς και L. Annunziata - R. Moscati (επιμ.), *ό.π.*, σ. 25. Τέλος, *Il programma dei Comunisti per l'VII Legislatura (46 schede di governo)*, 3/1a, Roma, 1980.

12. Ο νομαδισμός των συμπεριφορών των νέων εκδηλώνεται, κα-

τά τον A. Bonomi, σε τρεις ξεχωριστές μορφές δράσης και διανοητικής στάσης: στην παρανομία, στη μεταμείωση ή ψευδομείωση των ρόλων και στην ευρηματική επιχειρηματικότητα [πρβλ. A. Μπονόμι, «Πολιτική γεωγραφία του ανταγωνισμού. Οι νέοι και η ορθολογικότητα των γλωσσών τους», *Convoy*, 4, Απρίλιος-Μάιος 1986, σ. 12-15].

13. A. Touraine, «Contribution à la sociologie du mouvement ouvrier. Le syndicalisme de contrôle», *Cahiers Internationaux de Sociologie*, τόμ. XXVIII, Ιανουάριος-Ιούνιος 1960, σ. 66. Στο πλαίσιο αυτής της «αφομοίωσης», διαπιστώνει η B. Beccalli, ο Touraine υποστηρίζει ότι η επαγγελματική εξέλιξη και η τεχνολογική ανάπτυξη καθορίζουν στην εργατική τάξη τη μετάβαση από μια κατάσταση υπεροχής των επαγγελματιών εργατών σε μια κατάσταση υπεροχής των εργατών υπεύθυνων για τις αυτοματοποιημένες μηχανές. Αυτή η μετάβαση ανταποκρίνεται στο πέρασμα από μια τεχνική εξειδίκευση, προσωπική περιουσία του επαγγελματία εργάτη, σε μια κοινωνική εξειδίκευση, ιδιότητα της θέσης εργασίας [βλ. B. Beccalli, «Transformazioni della classe operaia...», *ό.π.*, σ. 153].

14. Ήδη στο τέλος της δεκαετίας του '40 ο G. Friedmann ανέλυε από κοντά αυτές τις εξελίξεις στις Η.Π.Α.. Έτσι διαπίστωνε αφενός ότι η εργασία στη γραμμή παραγωγής και η μηχανοποιημένη μαζική παραγωγή οδηγούν στην εξαφάνιση των επαγγελματικών δεξιοτήτων και στην παρακμή της επαγγελματικής κουλτούρας. Αφετέρου ότι η τεχνική πρόοδος στα εργοστάσια διευρύνει το χάσμα μεταξύ της διεύθυνσης και της εκτέλεσης της εργασίας [βλ. σχετικά G. Friedmann, *Où va le travail hamain?*, εκδ. Gallimard, Paris, 1950, σ. 158-163, 200-203 & 212].

Πέρα όμως από αυτές τις γενικές διαπιστώσεις ο Friedmann παρατήρησε και κάποια ειδικά χαρακτηριστικά αυτών των εξελίξεων. Είδε, για παράδειγμα, ότι η νέα δομή της παραγωγής στις βιομηχανικές επιχειρήσεις, η καταστροφή των παραδοσιακών επαγγελματιών και ο εξορθολογισμός της εργασίας σε αυτές προκαλούν σοβαρές δυσκολίες επαγγελματικής και κοινωνικής ανέλιξης στα εργοστάσια, με αποτέλεσμα να χρησιμοποιείται ο συνδικαλισμός ως υποκατάστατο αυτής της ανέλιξης. Από την άλλη πλευρά, απέναντι στα φαινόμενα κρίσης του «ανθρώπινου παράγοντα» εξήρε όλα τα μέτρα που πήραν οι αμερικανικές επιχειρήσεις (π.χ. τον θεσμό του «relief-man» και του «utility-man» που αναπληρώνουν απρόοπτες απουσίες στον χώρο εργασίας, τον θεσμό του «counsellor» που αναλαμβάνει τις «ανθρώπινες επαφές» με τους εργαζόμενους κ.ά.) [πρβλ. στο ίδιο, σ. 126-127 & 135-151].

15. Πρβλ. G. Friedmann, «Tendenze d' oggi e prospettive di domani», στο G. Friedmann - P. Naville (επιμ.), *Trattato di Sociologia del Lavoro*, εκδ. Comunità, Milano, 1963, σ. 545-587.

16. Στο ίδιο, σ. 577-578.

17. A. Touraine, «Contribution...», *ό.π.*, σ. 72.

18. Αν θέλαμε να δούμε λίγο πιο «ανθρωπολογικά» το ρόλο και τη σημασία που έχουν γενικότερα οι διαδικασίες διάσπασης της ταυτότητας του ανθρώπου, θα έπρεπε να υπερβούμε τα όρια των υπαρξιακών ανησυχιών του πολιτισμού μας και να εγκύψουμε στη μελέτη των ορίων των άλλων, των «αναπτυσσόμενων» πολιτισμών, όπου συχνά απαντάται, λιγότερο δραματικά, η αλληλεπικάλυψη μιας μεσαιωνικής υποκειμενικότητας και μιας μεταβιομηχανικής υποκειμενικότητας [πρβλ. F. Guattari, *Οι τρεις οικολογίες*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1991, σ. 63].

Ή, πάλι, να εγκύψουμε στη μελέτη των ορίων των «εξωτικών» πολιτισμών όπου η ακεραιότητα του ατόμου είναι αποκλειστικά το πολιτισμικό αποτέλεσμα μιας ώριμης, στατιστικού τύπου, σύλληψης της ταυτότητας, που θέτει -όπως και το βιολογικό πρότυπο ταυτότητας το προκύπτουν από τη συμπεριφορά δισεκατομμυ-

ρίων νευρώνων- σε κρίση την αυτιστική ευρωπαϊκή μας προσήλωσή σε μια υποτιθέμενη ουσιώδη και αμετακίνητη ενότητα του εαυτού [πρβλ. C. L. Strauss, «Avant-propos», στο C. L. Strauss (επιμ.), *L'identité*, εκδ. PUF, Paris, 1977, σ. 9-11]. Με αυτή την έννοια η μείωση της πολυπλοκότητας του κόσμου που αντανακλάται στον εαυτό σημαίνει υπερνίκηση της φυγόκεντρης δυναμικής των στοιχείων που τον συναποτελούν, υπερβίαση της τάσης για διασπορά των επιμέρους ψηγμάτων ταυτότητας. Σημαίνει ειρηνική συμπαρουσία αυτών των ψηγμάτων ταυτότητας και όχι συνολική σύνθεσή τους σε μια ολοποιητική ενότητα. Σχετικά με μια «εξωτική» σύλληψη της ακέραιας ταυτότητας σημειώνει ο P. Clastres: «Στη χώρα του μη Ένα, όπου εξαλείφεται η δυστυχία, το καλαμπόκι φυτρώνει από μόνο του, το βέλος φέρνει το κνήγισε εκείνους που δεν χρειάζεται πια να κυνηγούν, η διακανονισμένη ροή των γάμων είναι άγνωστη, οι άνθρωποι, αιώνια νέοι, ζουν αιώνια. Ένας κάτοικος της Γης χωρίς Κακό δεν μπορεί να χαρακτηριστεί μονοσήμαντα: είναι άνθρωπος φυσικά, αλλά είναι και το άλλο του ανθρώπου, είναι θεός. Το Κακό είναι το Ένα. Το Καλό δεν είναι τα πολλά, είναι το δύο, το ένα και ταυτόχρονα το άλλο του, τα δύο που προσδιορίζει τα πλήρη όντα. Γιούι μάρα-έυ, ο προορισμός των Τελευταίων Ανθρώπων, δεν σκέπει πια ανθρώπους, δεν σκέπει πια θεούς: μόνο ίσους, θεούς-ανθρώπους, ανθρώπους-θεούς, τέτοιους, που κανένας τους να μην ονομάζεται σύμφωνα με το Ένα» [P. Clastres, *Η κοινωνία ενάντια στο κράτος*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1992, σ. 184-5].

Φυσικά είναι αδύνατο να ισχυρισθεί κάποιος ότι τα κοινωνικά κινήματα δεν έκαναν παρά μόνο αυτό: να νομοποιούν τη διάσπαση της ατομικής ταυτότητας. Με βάση τη σύλληψη της συνθετότητας και της αντιφατικότητας των κοινωνικών κινήματων κάτι τέτοιο θα ήταν αδύνατο. Εντούτοις, με βάση ακριβώς την ίδια σύλληψη, τα κοινωνικά κινήματα έκαναν και αυτό. Το φεμινιστικό κίνημα χαρακτηριστικά, παρακινώντας τις γυναίκες να ενισχύσουν την ποικιλία και να αυξήσουν την ελαστικότητα στην προσωπική τους ζωή, τοποθετήθηκε συχνά υπέρ ενός «προγράμματος πολλαπλών δυνατοτήτων επιλογής», για περισσότερους τρόπους συμβίωσης, μικρότερη οροθέτηση των φιλικών και ερωτικών σχέσεων, συγχώνευση του ετεροφιλόφουλου και του ομοφιλόφουλου τρόπου ζωής κτλ. [βλ. ενδεικτικά M. Barrett - M. McIntosh, *Η αντικοινωνική οικογένεια*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα, 1987, σ. 170-174].

19. Πρβλ. P. Naville, *Ο χρόνος, η τεχνική, η αυτοδιαχείριση*, εκδ. Praxis, Αθήνα, 1986, σ. 65-70.

20. A. Νέγκρι, *Από τον εργάτη μάζα στον κοινωνικό εργάτη*, εκδ. Κομμούνια, Αθήνα, 1983, σ. 50.

21. Πρβλ. A. Negri, *Η μηχανή του χρόνου*, εκδ. Ελευθεριακή Κουλτούρα, Αθήνα, 1992, σ. 27-8.

22. Πρβλ. R. Alquati, «Università, formazione della forza lavoro intellettuale, terziarizzazione», στο L. Annunziata - R. Moscati (επιμ.), *ό.π.*, σ. 154.

23. Πρβλ. A. Νέγκρι, *Από τον εργάτη μάζα στον κοινωνικό εργάτη*, *ό.π.*, σ. 53-6. Έτσι δυνάμει, θα λέγαμε, μιας σχεδόν οντολογικής αντιστοιχίας κεφαλαίου και προτελαριάτου, ο κοινωνικός εργάτης, σε απάντηση των διαδικασιών αποσύνθεσης που επιφέρει η αυτοματοποίηση/τριτογενοποίηση, «καταφέρει να περάσει την αμεσότητα των εργατικών πολιτικών συμπεριφορών στον τριτογενή τομέα» [στο ίδιο, σ. 202].

24. Βλ. χαρακτηριστικά A. Negri, *ό.π.*, σ. 15.

25. Πρβλ. R. Alquati, *ό.π.*, σ. 155.

26. Για το σχήμα αυτό βλ. M. Ψημίτης, «Εναλλακτικά κοινωνικά κινήματα: η αναζήτηση του εφικτού ανάμεσα σε υποκειμενικές ανάγκες και κρατικές πολιτικές», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 8, Νοέμβριος 1996, σ. 32-3.

27. Χαρακτηριστικά ο Negri σημειώνει ότι η μετατροπή του εργάτη μάζα σε κοινωνικό εργάτη, πριν ακόμη βιωθεί σαν εργατική νίκη, βιώθηκε σαν γκετοποίηση και διαχωρισμός. Δηλαδή, λέει ο Negri, το κίνημα εσωτερικούσε τον διαχωρισμό που έκανε το ΙΚΚ ανάμεσα σε ένα προωθημένο και προνομιούχο τμήμα της εργατικής τάξης και τα υπόλοιπα υποβαθμισμένα τμήματά της [βλ. Α. Νέγκρι, *ό.π.*, σ. 62-5]. Πρόκειται, ασφαλώς, για μια πολιτική αντιστοίχιση των φάσεων ταυτοποίησης που «ξεκαθαρίζει» παλιούς λογαριασμούς.

28. Πρβλ. Α. Νέγκρι, *ό.π.*, σ. 41. Σε ανάλογη διατύπωση ο Touraine σημειώνει: «[...] το λαϊκό κοινωνικό κίνημα των προγραμματισμένων κοινωνιών εκδηλώνεται μέσα στους αγώνες των φοιτητών, των τοπικιστών ή των γυναικών. Διότι η μοναδικότητα του κοινωνικού κινήματος κάθε τάξης συμπληρώνεται από τον κερματισμό του σε διαφορετικούς αγώνες» [Α. Touraine, *La voix et le regard*, εκδ. Seuil, Paris, 1978, σ. 124-5]. Παρόλα αυτά η άποψη του Touraine διαφέρει στην ουσία της από την άποψη του Negri, με την έννοια ότι ο πρώτος αναγνωρίζει πως τα σύγχρονα συλλογικά κινήματα διαμορφώνονται στη βάση μιας συλλογικής ταυτότητας που κινητοποιεί το σύνολο της υποκειμενικότητας του ατόμου μέσα και έξω από την εργασία και είναι η έκφραση της αυτονομίας τους από τις συγκρούσεις στον χώρο παραγωγής. Αντίθετα ο δεύτερος εμφανίζει τον κοινωνικό εργάτη όχι ως αυτόνομο δρώντα στην ιστορία αλλά ως αυθόρμητη έκφραση και μηχανιστική αντανάκλαση των αντιθέσεων του συστήματος παραγωγής [πρβλ. Μ. Pacì, «Ταξική δομή και κοινωνική συνθετότητα», *Το Κοινωνικό Κίνημα*, 1, Ιούνιος-Αύγουστος 1984, σ. 49-55].

29. Για το ζήτημα αυτό βλ. Μ. Ψημίτης, *ό.π.*, σ. 23-7.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Altieri, L., «Tempo, lavoro, nuove soggettività», στο L. Altieri κ.ά., *Nuove forme del potere. Stato, scienza, soggetti sociali*, εκδ. Angeli, Milano, 1982, σ. 149-162.
- Altieri, L., «Il lavoro e il tempo», στο L. Altieri κ.ά., *Tempo di vivere. Nuove identità e paradigma giovanile dopo il 1977*, εκδ. Angeli, Milano, 1983, σ. 69-123.
- Alquati, R., «Università, formazione della forza lavoro intellettuale, terziarizzazione» στο L. Annunziata - R. Moscati (επιμ.), *Lavorare stanca*, εκδ. Savelli, Roma, 1978, σ. 146-164.
- Annunziata, L. - R. Moscati (επιμ.), *Lavorare stanca*, εκδ. Savelli, Roma, 1978.
- Barrett, M. - M. McIntosh, *Η αντικοινωνική οικογένεια*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα, 1987.
- Beccalli, B., «Trasformazioni della classe operaia in alcune analisi sociologiche», *Quaderni Rossi*, 5, Απρίλιος 1965, σ. 142-172.
- Βιόλα, Φ., *Η κοινωνία της αφαίρεσης. Το σύστημα της αδιαφορίας και της αποξένωσης στην καθημερινή ζωή*, εκδ. Στάχυ, Αθήνα, 1993.
- Clastres, P., *Η κοινωνία ενάντια στο κράτος*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1992.
- Friedmann, G., *Où va le travail humain?*, εκδ. Gallimard, Paris, 1950.
- Friedmann, G., «Tendenze d'oggi e prospettive di domani», στο G. Friedmann - P. Naville (επιμ.), *Trattato di Sociologia del Lavoro*, εκδ. Comunità, Milano, 1963, σ. 545-587.
- Guattari, F., *Οι τρεις οικολογίες*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1991.
- Gurvitch, G., «Varieties of social-time», στο J. Hassard (επιμ.), *The sociology of time*, εκδ. Macmillan, London, 1990, σ. 67-76.

Λαφάργκ, Π., *Το δικαίωμα στην τεμπελιά*, εκδ. Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα, 1981.

Le Goff, J., «Οι περιθωριακοί στη μεσαιωνική Δύση», στο B. Vincent (επιμ.), *Οι περιθωριακοί και οι αποκλεισμένοι στην ιστορία*, εκδ. Ροές, Αθήνα, 1994, σ. 23-34.

Mills, C. W., *Οι χαρτογιακάδες. Η νέα μεσαία αμερικανική τάξη*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα, 1970.

Μπονόμι, Α., «Πολιτική γεωγραφία του ανταγωνισμού. Οι νέοι και η ορθολογικότητα των γλωσσών τους», *Connoy*, 4, Απρίλιος-Μάιος 1986, σ. 12-15.

Naville, P., *Ο χρόνος, η Τεχνική, η Αυτοδιαχείριση*, εκδ. Praxis, Αθήνα, 1986.

Νέγκρι, Α., *Από τον εργάτη μάζα στον κοινωνικό εργάτη*, εκδ. Κομμούνια, Αθήνα, 1983.

Negri, A., *Η μηχανή του χρόνου*, εκδ. Ελευθεριακή Κουλτούρα, Αθήνα, 1992.

Pacì, M., «Ταξική δομή και κοινωνική συνθετότητα», *Το Κοινωνικό Κίνημα*, 1, Ιούνιος-Αύγουστος 1984, σ. 49-55.

RAF - Gruppo Baader-Meinhof-Horst Mahler, *Formare l'Armata Rossa. I «Turamaros» d'Europa?*, εκδ. Bertani, Verona, 1972.

Rossanda, R., «Note per una discussione sulla soggettività», *Il Manifesto, Lavoro. Liberare il lavoro o liberarsi del lavoro?*, Πρακτικά Συνεδρίου, 31 Οκτωβρίου - 2 Νοεμβρίου 1980, σ. 51-60.

Strauss, C. L., «Avant-propos», στο C. L. Strauss (επιμ.), *L'identité*, εκδ. PUF, Paris, 1977, σ. 9-11.

Touraine, A., «Contribution à la sociologie du mouvement ouvrier. Le syndicalisme de contrôle», *Cahiers Internationaux de Sociologie*, τόμ. XXVIII, Ιανουάριος-Ιούνιος 1960, σ. 57-88.

Touraine, A., *La voix et le regard*, εκδ. Seuil, Paris, 1978.

Weber, M., *L'etica protestante e lo spirito del capitalismo*, εκδ. Sansoni, Firenze, 1977.

Ψημίτης, Μ., «Εναλλακτικά κοινωνικά κινήματα: η αναζήτηση του εφικτού ανάμεσα σε υποκειμενικές ανάγκες και κρατικές πολιτικές», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 8, Νοέμβριος 1996, σ. 17-50.

